

NÉMETH LÁSZLÓ A TANULMÁNYÍRÓ

(1959)

Mintegy tíz esztendeje, Németh László tanulmányai a fokozatos átalakulás, és a szívós eszmei-gondolati mérkőzés élményével szolgálnak. Régi műveinek ismerői előtt nem maradhat homályban az a belső vívódás és útkeresés, mely Németh Lászlót a gondolkodói becsületesség és következetesség jegyében, jóideje már új nézetek és szemléletek irányában mozditja. Írásaiban többhelyütt is előfordul az igazságkeresés eszméje, mely drámai hőseinek legfőbb hajtóerejeként, sorsukat, tragikumukat megszabja; „nem a sokak által vallott 'katolikus' igazságé, hanem azé, ami az ő makacs fejükben kialakult s amelytől — ha érzik is az igazságkeresés egyéni útjának veszélyét — nehezebb megválniok, mint az életüktől.” Az utóbbi időben többször is beszéltünk Németh László makacs *külön útvjáról*: igazságkeresése is „külön utas”, valójában, — de ez az út, mely valamikor még annyira távolodott a szocializmus eszméitől, újabban mindinkább közeledik hozzájuk. „Külön utas” közeledés ez is, — a „külön út” minden ellentmondásával telítüzdelt, de ha nem annyira a közeledés mértékét, mint inkább a régi felfogástól való távolodását tekintjük: Németh László egész szemléletének jelentős változásairól beszélhetünk.

Ezek a változások nem azt jelentik, hogy Németh László a marxizmushoz közeledett, — egész gondolatrendszere ma is azokon az alapokon épül, melyeken a Tanu korszakától kezdve. A jelenségek vizsgálásának, szemlélésének az a módszere, melyet a történelmi és dialektikus materializmus alakított ki: tőle ma is idegen. Míg azonban Németh László a múltban elfordult a szocializmus megvalósításának szovjet példájától, s a magyar nép súlyos kérdéseinek megoldását valamiféle ábrándos, utópikus módon képzelte el: ma épp ebben a kérdésben változott meg lényegesen a felfogása. Ez a változás nem csupán nyilatkozataiban nyer kifejezést, de gondolatrendszere néhány lényeges pontjának módosulásában is. E módosulások főként következményeikben — vagyis a belőlük adódó tanulságok alkalmazásaiban — mutatkoznak meg. Ha van olyan magatartás, mely nem-marxista alapról kívánja igenlenni és elfogadni a marxizmuson alapuló szocializmust: úgy Németh Lászlóét ilyennek kell tekintenünk. Perszé, szemléletének ilyen volta a bonyolultságok és ellentmondásosságok különféle, szövevényes jelenségeivel jár együtt. Németh László legújabb szemlélete és magatartása különleges, egyedi képződmény, — éppen nem általánosítható jelenség, s ugyanezért, éppannyira kivételes, mint amennyire átmeneti is.

Németh László mai nézetei különböznek a korábbiaktól, de össze is függenek velük — felfogása szerves, folyamatos módon, a felelős gondolkodás, vizsgálódás —, sőt, egy sajátosan alkalmazott önbírálat gyümölcseként alakult ki. Úgy is mondhatnók: Németh László legújabb nézetei egy több évtizedes írói és gondolkodói erőfeszítés *harmadik* szakaszát képezik. E szakaszokat — ha mégoly vázlatosan — érdemes most áttekintenünk.

2.

Németh László korábbi, illetve újabb nézetei mélyén a két világháború között — pontosabban: a harmincas évek elején — jelentkező magyar értelmiségi nemzedékek tévedéseit

és vargabetűit, illetve vívódásait és útkereséseit kell keresnünk. Ez az értelmiség részint a parasztságból, részint a kispolgárságból, illetve a „lateiner”-réteg szerényebb régióiból származott; ebbe az értelmiségbe tartoztak nagyrészt a népi írók, de kívülük az újabb tudós-, művész-nemzedékek értékesebb elemei is. A harmincas évek ez értelmisége lényegében ellenzéki volt, mégpedig nemcsak szellemi, de szociális értelemben is; a szociális lelkiismeret ébresztői közé Illyés Gyula mellett Németh László is odatartozott. Ettől az értelmiségtől elkülönülően, magányosan bontakozik ki József Attila szerepe: neki az ő útkereséseikhez nem volt köze, ő már azon az úton járt, melyet némelyik kortársa később talált csak meg. A hazaiak közül — habár idősebb korosztályból származott — az ő szerepével csak Nagy Lajosét lehet párhuzamosítani.

A harmincas évek fiatal értelmiségének ellenzékiisége a konzervatív államgépzet, valamint a nagytulke és a nagybirtok ellen is irányul. Ez az ellenzékiiség azonban többnyire nem jut el a forradalmisághoz, hanem jellegzetes és következetes reform-ellenzékiiség marad. Németh László nemzedékűtségei általában a Tanácsköztársaság bukása miatt húzódoznak az újabb forradalomtól; a munkásmozgalom iránt bizalmatlanság él bennük; a Szovjetunióban épülő szocializmusról hiányos, felületes, sőt téves és torz értesüléseik vannak. Ugyan szembenállnak az ellenforradalmi Magyarországgal, de tudatukban, idegeikben őrzik is az ellenforradalmi megrázkódtatás emlékét. Nem akarnak, nem mernek közeledni a baloldalhoz — néha úgy érzik, a közeledést a baloldal sem tenné számukra könnyűvé. Tömegbázisuk nincsen, írásaikra, folyóirataikra csak a velük rokon, vékony értelmiségi réteg ad visszhangot.

„Mozgalomról” ábrándoznak, de valójában inkább szigetet alkotnak — szigetről nézik a hazát s a nagyvilágot is. Németh László is szigeten él, s bármily lelkes hívei toborzódnak idővel, valójában mindvégig magányos. Életműve bőségesen szolgál példákkal e magányosság vállalására — mi több: erkölcsi elvvé formálására is.

Egy-egy írói, gondolkodói életpálya nagysága, jelentősége jórészt függ attól, hogy a történelem igazságának mily mértékű fölismeréséből fakad. Félreértett, tévesen látott, vagy éppen torzul értelmezett történelem töredékes, elhomályosult értelmű, vagy tragikusan kettőtört írói, gondolkodói életműveket hozhat csak létre. Németh László az újkori gondolkodás úttörőit a természettudósok közt találja meg, akik a „természet vallatásának” módszerit kialakították. E módszer tudományos és erkölcsi következményeinek vállalása miatt oly kedves számára Galilei alakja is. De a természet „vallatásánál” talán még fontosabb: a történelem „vallatása”. S ha a természet nagy „vallatói” a mechanika, a fizika tudósai voltak, — a történelem igazi „vallatói” (vagyis: megértői, megfejtői, megmagyarázó) csak a forradalmi gondolkodók lehetnek. A polgárság Galilei és társai segítségével az első, nagy lépéseket tette meg a természet megértéséhez. A proletárság azonban Marx, Engels, Lenin segítségével a történelmet értette meg — és ebből a megértésből a természet további „vallatásának” lehetőségei következtek immár.

A történelem megértése — vagy félreértése: ennél a kérdésnél dől el a harmincas évek értelmiségi erőfeszítéseinek sorsa, értéke. Megérthetjük-e a hazai történelmet az emberiség történelmének megértése nélkül? És megérthetjük-e az emberiség történelmét, ha a hazait nem értjük? Németh László és társai a harmincas években még nem látták világosan az emberiség történelmi fejlődésének új útjait, kikerülhetetlenül, szükségszerűen bekövetkezendő új állomásait — s éppen ezért a hazai történelemről is nagyrészt elégtelen látteleket, a haza sorsáról, jövőjéről is túlnyomórészt téves tervekkel, elképzelésekkel hoztak létre. A harmincas évek válságai, a világgazdaság krízise, a fasizmus előretörése, a baloldali erők veresége nem egy területen, az új háború előrevetődő árnyéka: mindez együtt talán elegendő is volt ahhoz, hogy tekintetüket a távolibb, talányosabb, fenyegetőbb láthatárokról, az emberiség sorsának elvontabb és bizonytalanabb szféráiból a hazai horizontra vonassa vissza — tehát a szűkebb, de ismerősebb, az elszigeteltebb, de áttekinthetőbb világba. Egész Európa szellemi életét figyelemmel kísérték ugyan, anélkül, hogy a szélesebb világból érkező

jелеket meg tudták volna fejteni. Inkább kötelességszerű érdeklődéssel kísérték a világirodalom, a gazdaságtan, a filozófia új jelenségeit — valódi, szorongó figyelmük már csak a szűkebb, magyar világ jelenségeinek szólt. Nemcsak a harmincas évek értelmisége — az egész magyar társadalom is félreértette a hazai történelmet, mivel a világtörténelmet nem helyesen „vallatta”. Ez a téves „vallatás” nemcsak a második világháborúval bosszulta meg magát, — de megbosszulhatta volna 1956 ellenforradalmával is, mely mögött a magyar értelmiség egyrészen téves, sőt reakciós világtörténelem-értelmezése is megbúvik.

Németh László újabb írásainak egyik legfőbb hozadéka: a világtörténelemnek és a hazai történelemnek helyesebb „vallatása”, mint aminőre korábbi művei példát nyújtottak. Németh László csak ezekben az új írásokban jutott el odáig, hogy a világtörténelmet valóban hatékonyan „vallassa”. De az, hogy idáig eljutott: a legbecsületesebb gondolkodói erőfeszítések sorába emeli az övét.

3.

Az igazság-keresés makacs vágya — a Galileihez és Husz Jánoshoz annyira illő — a történelem újbóli-újbóli vallatásának szenvedélye, kétség és hit felelős szembesítése, az elméleti elvontsággal szembeszegezett, éber érzékelés, szív és értelem nagylelkű-alázatos kitártsága az új megismerésnek befogadására: mindez Németh László gondolkodásának kiemelkedően drámai jelet kölcsönöz. Németh Lászlónak a gondolat, az eszme: elsősorban drámát jelent. Nézetei, meggyőződései, — hitai és tévedései: önmészítő, önmarcangoló benső drámákból születnek meg. Eszméinek, elméleteinek láncolata egyetlen összefüggő, nagy drámai folyamatot rajzol ki elének. Ennek a gondolkodás-drámának hevülete ad oly intenzív vonzerőt elméleteinek. És ugyanez a gondolkodás-dráma jegyzi el őt a színpadi drámával is. Németh László színpada voltaképp az intellektus, a cogito „meghosszabbítása”, függeléke. Történelmi és társadalmi drámái csupa elvont gondolkodási folyamatot öltöztetnek konkrét helyzetekbe, drámai jellembe és indulatokba. Gondolkodásának drámai feszültsége — és drámáinak gondolati hőfoka egymást mintegy kiegészítik.

A Németh László-féle gondolkodás-dráma konfliktusai talán éppen azért oly hevesek és kínzóak, mivel téveszmék, és igazságkereső aspirációk szembesülnek bennük minduntalan.

E dráma kapujában, — mintegy expozícióként — a „minőségszocializmus” elmélete áll. „Elismerem, hogy szükség van az elosztás reformjára, s a közösséget inkább elfogadom kizsákmányolónak, mint a magánembert. De nem hiszem, hogy az elosztás meggyógyíthatja az élet mély baját.” A „minőség forradalma” valóban *harmadikutas* elképzelés, — a proletárforradalom teremtette szocializmus tagadásaként, ez az elmélet „Kert-Magyarországról” ábrándozik, utópikus telepeken kíván „új nemességet” nevelni, s a szocializmust éppúgy elutasítja, mint a fasizmust. („Mai alakjában egyik irányból sem várhatunk sok jót.”) Németh Lászlónak az az elve, mely szerint „Európának nincs olyan politikai iránya, mely mellé a kor értékeiért és lehetőségeiért szorongó ember odaállhatna”: a harmincas években a szovjet út és példa iránti bizalmatlanságban, ellenkezésben nyeri magyarázatát. E bizalmatlanság és ellenkezés a történelem téves megítéléséből ered, valamint a szovjet rendszer életerejét, eredményeit, teljesítményeit nem ismerő, vagy félreismerő tájékozatlanságból is. Németh László ugyan Széchenyi önismeretét, s Kemény Zsigmond „reálpolitikai” elképzeléseit tekinti előpéldáinak, — valójában azonban a „minőség forradalmának” utópiája irreálisabb a múlt század reformábrándjainál. A harmincas évek elejének ezek az elméleti úgy viszonylanak Németh László regényeihez és drámáihoz, mint Tolsztoj evangéliumi tanai a Tolsztoj-regényekhez. Mégis, hatásuk — épp az őket létrehozó hevület következtében — meglehetősen széleskörű volt, s a magyar gondolkodásban lappangó zűrzavar bennük csak új tápot nyerhetett.

Németh László életműve az önmagát vizsgáztató igazságkeresés jegyében alakul, s ezért programjai mögött ott rejtezik a megsejtett cáfolat is, mely gondolkodásában idővel elhomályosítja magát a programot. Németh László elméletei, programjai az író benső konfliktusaiból is táplálkoznak, — ezek a konfliktusok pedig abból adódnak, hogy Németh László mintegy visszahőköl az úttól, melyen programjai nyomában elindult. Gondolkodásának ez a kettőssége okozza azt, hogy korábbi műveiből egyaránt lehet csüggesztő és biztató következtetéseket levonni: ezekben a művekben egyaránt benn rejlik a végleges zsákutca és a küzdelmes kibontakozás lehetősége.

A Németh László életműve körül újabban kialakult viták azért maradtak nagyrészt hiányosak, mivel figyelmen kívül hagyták Németh gondolkodói módszerének kettősségét, gondolatmeneteinek kétfelé irányulását, s állandó mozgásban-változásban leledzését is. A vitakozók — ritkábban — egyoldalúlag a biztató elemeket „szúrták ki” Németh programjaiból, — vagy pedig kizárólagosan a zsákutcák, a tévutak bizonyítékait. Ha az előbbiekre hallgatunk, nem érthetjük, miért van egyáltalán vitára szükség Németh László programjaival. Ha utóbbiakra: érthetetlen, miként alkothatott Németh László oly műveket, melyek a harmincas évek szociális lelkiismeretének ébresztéséhez járultak hozzá. Németh László életművének helyes értékelése és bírálata semmiképp sem lehetséges oly módon, hogy gondolatrendszerét statikusnak fogjuk fel. Ennek az írónak gondolatai mögött az önmagával folytatott viták szenvedélyét kell megéreznünk. A keresés nyugtalanlansága hajtja odáig, hogy alapjában helyes fölfedezéseket a kísérletezés hevében *ab absurdum* torzítson, — de ugyanez a nyugtalanlanság torz elvekből is a kiút felé irányítja néha.

Első korszakának tévhitei, vargabetűi, ábrándjai, gondolat-fantomjai: a „rosszul vállalt” történelem csalfa és téves feleletei. Pedig hány kísérlete, hány erőfeszítése irányul arra, hogy a történelemmel tiszta és egyértelmű viszonyba kerüljön. Mennyire keresi azt az álláspontot, melyről a kor üzeneteit torzulásoktól mentesen foghassa föl. A *maga* álláspontját keresi, — s e keresés közben nagyonis veszélyes és baljós forrásokra bukkan; merít belőlük, de vissza is hőköl tőlük: éppannyira kíváncsi és reménykedő, mint amennyire óvatos és idegenkedő is, elfogadás és elutasítás gesztusai váltakoznak gondolkodásában, eszméin az *igen* és a *nem* ideges villódzásai ütnek át.

4.

Első korszakának történelemszemléletét a Spengleréből szokták származtatni, s kétségtelen, hogy az „együttérés heves dobbanásaival” olvassa mindazt, amit Spengler a „tragikus életérzésről” ír. A fiatal Németh László igenli a „történelmi boldogtalanságot”, a túlságosan közeli, idilli célokkal való szakítást, — de Spengler tanaira feleletként a „történelmi végzettel” való szembeszegülés erkölcsét is kialakítja. „A történelem: végzet, de az emberiség legnagyobb alakjai sosem írták alá a végzetet.” S a Spenglerrel való találkozás nyomán máris feltámadnak aggályai: vajon nem „—isteníti-e” Spengler a történelmi erőket? „Az ember alkalmazkodik a történelemhez, de ellenállva alkalmazkodik”, — írja Németh László, s ebben az elvben — az európai kultúra hanyatlásának végzetével kíván szembeszegülni. Ezt a szembeszegülést minden népnek meg kell kísérelnie, — s ő azt vizsgálja, hogy a magyar ezt miként kísérelhetné meg? Vitába is száll Spenglernek azzal a felfogásával, hogy a tizenkilencedik század a „bomlás” kora: „... ez a bomlás mégsem annyira egyértelmű, mint Spengler hiszi. Nem tiszta züllés, szétesés; kötött erők szabadabb válása, kínálkozása is.”

Mi több, a Spengler elméletét hol elfogadón, hol visszautasítón körüljáró vizsgálódás, Némethet — a harmincas évek elején vagyunk! — a szocializmus vívmányainak bizonyos mértékű elismeréséhez is elvezeti: „A marxizmusnak nem vagyok barátja, de a marxi nyelv alatt élet is tudott keletkezni; szervezetek támadtak; s az idegekig ivódó fegyelem, ha kezdetleges is: kultúra” És ami a legfontosabb, Németh László világosan fölismeri, hogy Spengler

végső, bár rejtett célja: a poroszság történelmi hivatásának igazolása, szentesítése. „Spengler minden oldalán éreznem kell a történelmi alapfogalmak igazságát s minden oldalán a mozgósító erőt, amely a tiszta fogalmakat kongatni kezdi s egy nemes magatartásába patetikus pózt kever. A legkeményebb történelmi látás mélyén ott ül a Wunschtraum, pontosan az, amelyet a náciokban gúnyol. Van valami giccszerű ebben a rendkívül okos könyvben,” stb.

Ez a példa azért jellemző, mert némiképp Németh László egész módszerére és magatartására érvényesek a tanulságai. Sok mindent merít, elfogad Spenglerből („a történelmi alapfogalmak igazságát” . . .), — de máris szembefordítja vele gondolkodását, s keresi azokat a pontokat, ahol túlhaladhat rajta. Hasonló módon veszi sorra a kortársi Európa nem egy eszméjét, elméletét: elfogadó kíváncsisággal, — és a túlhaladás igényével. Íme, a Németh László-féle „vallatás” módszere, s ezzel a módszerrel közeledik Ortega-hoz éppúgy, mint Huizingához, Maritain-hez éppúgy, mint Dilthey-hez. — A „vallatás” e módszere mögött, persze, egy kevésbé bevallott, de annál fontosabb világnézeti tájékozódás terve is meghúzódik; erre még vissza kell térnünk.

Kétségtelen, hogy ez a módszer lebilincselő, s épp személyes, szubjektív mozzanatai miatt, rendkívül frisséget, élénkséget kölcsönöz a Tanu-korszak írásainak. Olvasóit talán leginkább az európai történelem, az új európai kultúra e merész és elfogulatlan „vizsgáztatásával” nyűgözte le. De ugyanebben a módszerben rejlettek azok a veszélyek is, melyeket már pályája kezdetén sem tudott elhárítani. A naplópszerűség, a közvetlenség és frissesség: a gondolatok „azon melegében” felmutatásával járt együtt, s a rögtönzés, a váratlan fölismerés hevülete néha nem eléggé kiérlelt, vagy nagyonis félreérthető megfogalmazásokat termett. Nagy intellektuális feszültségű, ujszerűen metaforikus stílusa néha ugyancsak elősegítette a félreértést, — főként olyan helyeken, ahol hűvösebb, tapintatosabb kifejezőmódra lett volna szükség. De ehhez a hűvösséghez épp igazságkeresésének rendkívüli hevülete miatt nem tudott eljutni, — s nem is akart. Mi több, az önmagával szüntelenül folytatott vita, a „vallatás” szenvedélyessége, s gondolkodásának végsőként sohasem tekinthető állomásai: egész gondolatrendszerének változékonyságát, cseppfolyós voltát eredményezték; a heroikusan nagyméretű vállalkozás, a „vallatásra” szánt mind beláthatatlanabb anyag (irodalomtörténet és filozófia, biológia és fizika, történelem és közgazdaságtan stb. stb.) valósággal őserdei zsúfoltságában, tömörségében az olvasók ismét csak túl könnyen tévedtek a félremagyarázások ösvényeire. Zseniális „telitalálatok” mellett nem egy olyan kifejezést, megfogalmazást is találhatunk e tanulmányokban, melyek ingerült vitákat hívtak ki, — holott ugyanaz a gondolat, körültekintőbb megfogalmazásban, megnyugtatóbb visszhangot nyerhetett volna.

Van valami sajátosan magyar donquijoteizmus — e szó legnemesebb, de legtragikusabb értelme szerint is — abban, ahogyan a fiatal Németh László a kortársi európai kultúrát, s a kortársi történelmet „vallatja”, szintvallani sürgeti.

Németh László programja pedig a *harmadik út* (ahogyan ő nevezi: „a harmadik oldal”) tudatos tervének, menetrendjének készül, — de ennek az útnak „klasszikus” képviselőitől is eltérő módon, ő még inkább a *külön-út* vándora kíván lenni, vagy akár valamely külön út is.

Egy-egy módszer alapvető hibái annál inkább kivilágnak, minél szenvedélyesebb következetességgel alkalmazzuk s minél lényegesebb, életbevágóbb kérdésekben. Németh László gondolkodásának vezérelve: az az óhaj, hogy az emberiség — és a magyar nép — fejlődéséből, sorsából kimaradjon a szocialista forradalom, s ne kerüljön sor a szocializmus felépítésének a Szovjetunióban már célhoz jutó vállalkozására. Németh László gondolkodását és módszerét ez a vezérelv nagyjából a felszabadulásig, illetve a fordulat évéig hatja át. Ez az elv 1919 jelentőségének, s a Szovjetunió nagy vállalkozásának téves megítéléséből ered. Nemcsak Németh László álláspontja fejeződik ki benne, — de a magyar értelmiség egy rétegéé is. Azé a rétegé, mely a harmincas években elégedetlen Horthy-Magyarország viszonyaival, szenved a félfeudális elmaradottság sivatagi kietlenségében s változást, reformot akar, mégpedig oly módon, hogy a magyar „megoldásból” ne csak a német fasizmus rekesztődjek ki,

de a Szovjetunió példája is. Ez az álláspont — és Németh László politikai programja is — hangsúlyosan — „védelmi” jellegű; az író is, hívei is, a történelem szükségszerű és egészséges menete, a kor kérdéseinek egyedül reális és megnyugtató megoldásai ellen védekeznek. Nem épp „agresszív” program az övék, — sőt, mivel a német fasizmus ellen is irányul, bizonyos történelmi helyzetekben még tiszteletre méltó mozzanatai is előbukkannak. De mivel Németh László szemléletének lényeges eleme a történelem félreismerése, illetve, a szükséges és kívánatos történelmi fejlemények — a szocializmus, és annak szovjet példája — elől való kitérés: programjában megannyi ábrándos utópiának, történelemszemléletében pedig nem egy torz képzetnek kell kialakulnia.

5.

Németh László programja sokban rokon a polgári korszak történetíróinak — Hajnal Istvánnak és Szekfű Gyulának — programjaival, ahogyan erre a marxista történészek vitája (Pamlényi Ervin) rámutatott. Lényege: a munkást a kisipari munkához téríteni vissza, a parasztságot pedig elvezetni a kerthez. A kert Németh László szerint „éppolyan jelképe a mi századunknak, mint az előzőnek a gyár.” Az a „kispolgári, kissé romantikus idill”, melyet Németh László programja hirdet, immár nagymértékben külön is. De így csak még jelképeesebb annak jelentősége, hogy társadalmi drámáiban ez a program a hősök rögeszméjeként jelentkezik, — illetve, tragikus bukásukhoz vezet menthetetlenül.

Németh Lászlónál az ábrándos programokat kialakító okok különböző történelmi torzításokat és misztifikációkat hoztak létre. Ezeket legtanulságosabban a „mélymagyarság”-elméletnél figyelhetjük meg, mely a magyar irodalmat „mély” és „híg” magyarságú alkotók táborára osztja ketté. Ezt az elméletet 1939-ben a germán veszedelem elleni védekezés szándéka hozta létre azzal a céllal, hogy a magyarság a „mélymagyar” magatartás erényeit fejlessze ki önmagában, s ily módon vészelve át a rázúduló történelmet. Nem vitás, hogy a „mélymagyar”-elmélet teljességgel önkényes konstrukció, — benne valaminő „nemzeti karakterológiára” történik kísérlet. Ez az elmélet Németh László első korszakának világnézeti válságából fakad, — ennek a válságnak bonyolult és közvetett jelzője.

De a harmadik-utas történelemszemlélet — vagyis: a történelem félreértése, félreismerése, illetve a történelem egészséges fejleményei elől való kitérés szándéka — nem egyértelmű Németh László gondolkodásában, s e gondolkodás drámai, tépelődő jellegének megfelelően, a hirdetett tételekkel szemben megjelennek a kétségek ellentételei is. Németh Lászlóban — talán jóideig még öntudatlanul — ébredezni, majd izmosodni kezd programjai irrealitásának érzete; ez az érzet komor, borús égboltot von gondolkodása fölé, — a tanait védő író hevülete mögött mind több teret nyer a kétség, sőt a kudarc sejtelme is. Ez a sejtelen Németh László első korszakát a tragikum eszméjével jegyzi el.

A történelmi kudarc, az irrealitás sejtelme azonban nem a tanulmányokban, hanem a szépirodalmi alkotásokban, s elsősorban a társadalmi drámákban jut leginkább szóhoz; talán azért is emezekben, mivel a drámai műfaj szükségképp a szereplők álláspontjának kiélezését, ellentéteik mind feszültebbé fokozását, s az általuk képviselt eszmék lehető leg-sommásabb, legpörébb kifejtését igényli. A dráma nem tűri meg a spekulációt, s kiveti magából az önámítás olyan alkalmait, melyekkel a tanulmány még bőven szolgálhat. Németh László tanulmányainak szemléletét érdemes tehát szembesítenünk társadalmi drámáinak szemléletével, — már csak azért is, mivel maga az író is egy ilyen szembesítéssel ad igazi tartalmat és értelmet drámáinak.

A *Villámjénynél*, 1936-ban, még hősi és dacos vállalkozások nyitánya volt, de 1939-ben — a *Kisebbségben* esztendeje ez! — a *Cseresnyés* már az utópikus, ábrándos programok kudarcát mutatja be. *Ugyanaz* a program, melyet Kert-Magyarország ábrándja és a *Kisebbségben* végtanulságai még oly elhithető igénnyel hirdetnek, — e drámában már is vereséget szenved

dett. A dráma végszavával Cseresnyés a szekták sorsát vállalja; ezzel a művével is, akárcsak a *Kisebbségben*nel, Németh László a hitleri előzőnlés ellen kíván védekezni. Szellemi szigeteken, eszményi közösségekben képzeli el ezt a védekezést, — s miközben elképzeli, már sejti is ábrándjának abszurd voltát, tragikus elégtelenségét, s ezt a sejtelmét Cseresnyés tragikumában jeleníti meg. A *Cseresnyésben* gyötrőn, nyugtalanítón jelentkezett az elégedetlenség érzete, — de a *Szörnyeteg*, 1953-ban, a megtett útra visszatekintve, *hit* helyett már csak *dacot* emleget; Sárkány professzort csak a kudarcba fulladt élet gögje, könnyes makacssága tartja már meg felborult tervei mellett.

A negyvenes években keletkezett drámák legfőbb mondanivalója: az utópiák, a rög-eszmék fokozatos fölszámolása, — a megérkezés egy újfajta szemlélethez, mely ugyan nem a végső még, de máris jelentős távolodás a harmincas években kialakított programoktól. A *Győzelemben* (1941) nem a program diadalmaskodik, hanem a két fiatal szerelme, — a *Mathiasz-panziót* (1940—1946) meg éppen a *Cseresnyés* ellenképének tekinthetjük: itt is jelentkezik ugyan az eszményi telep, az utópikus kollektíva programja, de a megvalósuláshoz mégsem ez jut el, hanem az emberi szeretet, a jóság, a megértés, az összetartó közösségi érzés eszményi világa. A *Mathiasz-panzió* kifejezte humánumban egy eljövendő, tökéletes társadalom vágyón megálmodott harmóniája is benn rejtezik már. A *Mathiasz-panziót az Égető Eszter* előjátékának tekinthetjük. Ebben a regényben nem utópiát és rög-eszméket hirdet az író, hanem megteremt a szeretet és felelősség, az önfeláldozás és segítség típusát, azt a típust, mely édent telepít maga köré. Az éden-teremtésnek ez a programja már egybeesik a történelem menetével, mely népek, világrészek méretében fogja megteremtteni azt a békét és összhangot, amit Égető Eszter, az örültekkkel hadakozva, csak maga körül tudott még létrehozni.

A társadalmi drámák tehát azért tanulságosak, mivel bennük teljes és konkrét kifejezésre jut a programokkal szembeni kétség, mely emezekben csak közvetett módon bukkan föl néha. A társadalmi drámák *ábrázolják* is írójuk világnézeti válságát, melyről a tanulmányok szubjektív módon tanúskodnak. És ami a legfontosabb: a társadalmi drámák kimondják azt, ami a tanulmányoknak csak háttérükben lappang: Németh László sejtelmét programjai irrealitásáról, — vállalkozása történelmi kudarcáról.

Miért kellett mindezt a *Kisebbségben* kapcsán kifejtenuünk? Azért, mivel a „mélymagyarság”-elmélet — közvetetten — ugyancsak a történelmi kudarc fölismeréséből, a program irrealitásának megsejtéséből születik. Ennek az elméletnek burkai alatt olyan tragikum-érzet búvik meg, melyben az esztendőök óta járt út fölismert kilátástalansága tükröződik, — de olyan tragikum-érzet, mely egyszersmind kisugárzik a bemutatott problémákra, s azokat az író legmélyebb, legrejtettebb hangulatához hangolja.

A „mélymagyarság”-elmélet szerint a magyar irodalomban mindig a *kevésbé* magyar tehetségek jutottak tovább, a közszellem hullámain, — míg a valóban, a „mélyen” magyar tehetségek önnön tragikumukba, kudarcukba süppedtek. A „mélymagyarság”-elmélet a *tragikus bukás apoteozisának s a kudarc erénnyé emelésének készül*: „Bessenyei megbukik s egy Báróczi lesz a példa. Aztán Csokonai s az egész debreceni iskola süllyed le a Hortobágyba. Berzsenyi elrothad Niklán s továbbmegy Kazinczy és Kölcsey. Lemarad Katona s továbbmegy Kisfaludy. Széchenyiben megjön a régvárt magyar érzésű főúr; a júliusi forradalom meglöki egy kicsit a Hitel ügyét s továbbmegy Kossuth. Szalay megint leragad s továbbmegy Eötvös. Negyvennyolc, legalább visszanezve rá: a Petőfié. Aztán Jókai — Jókai egy félszázadon át. S elvész: Kemény, Vajda, Zilahy, Péterfy, sőt mint látni fogjuk: Arany is . . . Aki a közszellemben — bár többnyire rossz tulajdonságaival — továbbszállt, sokszor különb volt annál, akit otthagytak műve csonthéjában: Petőfi, Jókai például. — De ki tagadhatná, hogy aki lemarad, szabályszerűen az volt a magyarabb . . . Nem kell ott valami zavar-
nak lennie, ahol a nemzeti irodalomból a nemzeti jelleg legmélyebb hordozói esnek ki, s nagyobbak vagy kisebbek: de felületesebbek hatnak tovább?” . . . Ha szemügyre vesszük

a „mélymagyarok” névsorát, feltűnik, hogy az valóban a kátyuba jutott, kudarc sújtotta írók nevét tartalmazza, — azokét, akik, a legkülönbözőbb okok miatt, tragikusan megtört, félben, vagy kibontatlan maradt életműveket hagytak maguk után. Miért azonosítja magát velük Németh László? Miért épp a különféle írói tragikumok hordozóit avatja példakékká, mintákká? Azért, mivel tulajdon kudarc-érzetének, programjai fölismert elégtelenségének rokonságait keresi bennük. Az ő tragikumuk: Németh László válságának szentesítését szorgálja. A *Kisebbségben* irodalom-képe: Németh László hangulatának, közérzetének lenyomata. A „mélymagyar” írók: Németh László meghasonlásának visszhangjai. A „mélymagyar”-elméletet tehát ugyanaz a sejtés hozza létre, mely a társadalmi drámák cselekményét is. De amíg a társadalmi drámákban az objektív ábrázolás a kibontakozáshoz segít közelébb, — addig a „mélymagyar”-elmélet, a sejtés burkolatául szánt irodalomtörténeti képben, csak egy misztifikált magyar irodalomra tud hivatkozni.

Akár a társadalmi drámák, akár a „mélymagyarság” elmélete, arról tanúskodnak, hogy a ferdén „vallatott” történelem, az elégtelennék bizonyuló program: kusza bozótot növesztettek föl Németh László köré. Ebből a bozótból kell magát a felszabadulás utáni években kivágnia.

6.

A történelem korai „vallatásait”, a harmincas években kialakított elméleteket: Németh László gondolkodás-drámájának első szakaszaként tekinthetjük. A második szakasz: az elégtelenség fölismerésének — tehát a kibontakozás előkészületének — tanúságtételei, a társadalmi drámákban. A harmadik szakasz a felszabadulás után kezdődik. 1945-ben születő drámájában, a *Sámsonban*, mintha tulajdon múltjával is leszámolna. Nincs kiút a kudarcok, a meghiúsult harcok, a zátonyra futott utópiák malombörtönéből. Sámson elpusztítja önmagát, s magával együtt a filiszteusokat. A harmincas évek derekán elindult reform-szándék itt eljut a teljes megsemmisüléshez, tervek és ábrándok végső felszámolásához. Sámson ugyan tragikussá, hősvé növekszik a drámában, — de az író nem az önpusztítás, a templomrombolás hősei után vágyakozott valaha. A *Sámson* valójában az utópiák, a reform-ábrándok útjának végét jelenti. Az ilyen véletes leszámolások azonban többnyire az új út igényét is jelzik. Sámson sorsában — így is mondhatnók — „mélymagyar” végzet teljesedett be.

Németh László azonban nem semmisült meg oszloprázó hősével együtt. Alkotói pályájának gazdagabbik, teljesebbik fele kezdődik a felszabadulás után. Önmaga is felszabadult valamitől, — alkotókedvének pezsgése őt magát is meglepi. A *Sámson* utószavában csaknem nosztalgiával emlékezik meg a felszabadulás utáni — egyébként eléggé viszontagságos — napokra, egy alföldi mezővárosban: „... soha életemben, semmiféle lábadozás alatt sem éreztem úgy a visszatérő erő előbb bágyadt, majd mind diadalmasabb boldogságát, mint itt.” Mivel: „a kiszáradt sejtek felduzzadásánál is mámorítóbb volt: a szellemi elevenség visszaférte, a könyvböngészés, a virágzasként elborító tervek, a ceruzát megelőző mondatok nyüzsgése, a fogalmazás megindult szekréciója az agyon.”

Mi az oka ennek a felrisszülésnek, ennek a megújulásnak? Németh László legnagyobb gondját megoldotta a történelem; a felszabadulás világosan kijelölte a magyar történelem irányát, — s már a világtörténelemét is. Ez az irány rácafolta Németh László programjaira, történelemszemléletére, — tehát olyasmire cáfolt rá, ami miatt ő maga is kétségek, válságok közt vergődött. Nem könnyű dolog elviselni a történelem cáfolatát, — az ilyesmi penitenciával is jár, de tanulságokkal is. Németh László mélyen merít e tanulságokból, — s a penitencia az új élet műhelyévé is válik számára. Az „Alföld csendjében” él évekig, s ez a csend a korábbiaknál tisztultabb, lényegesebb gondolatokat érlel. A felszabadulás után írt tanulmányok a korábbiak szemléletét vizsgálják fölül, s rajtuk lényegesen túlhaladnak. Az igazságkeresés újfajta daca vezeti lépteit. Makacsul a maga „külön útján” jár ezentúl is,

— de el akar jutni odáig, hogy részesévé váljék annak a világnak, melyet az ő elméleteinek cáfolataként alakít ki a történelem. Ő, aki eddig csak „vallatta” a történelmet, most a történelem *alakításának* válik kortársává.

Új korszakának alapkérdése: mily mértékben ismeri föl és fogadja el azt, amit eddig tévesen látott, s el nem fogadott: a Szovjetunióban megvalósuló szocializmust. Ennek a kérdésnek megoldása, persze, esztendőök munkáját, szemlélődését, észleléseit igényli. Németh Lászlót meggyőzi a történelem. Újonnan épülő gondolatrendszerében a régi tételek nagyrésznének revíziója kezdődik meg. Mondottam már: továbbra is a maga nem-marxista alapjáról, de ennek az alapnak olyan idomulásaival, átformálásaival gondolkodik tovább, hogy minél nagyobb mértékben igenelhesse, fogadhassa el a szocializmust. Új tanulmányai ugyan még nem végleges, még nem hézagatlan, de igen lényeges tanúságot tesznek erről máris.

Németh László legfontosabb fölismerése a régi gondolatrendszer alapvető hibájának kiküszöböléséhez vezetett. Valamikor nem akart tudni a szocializmus szovjet útjáról, — ma elismeri, hogy a szocializmus „nagy kísérlete” (ahogyan ő nevezi) a Szovjetunióban sikerrel járt. Ez a fölismerés már magában is a harmadik-utasság felszámolásának kezdete. Németh László most már inkább *külön úton jár*, — olyan külön úton, mely a miénkkel mindinkább párhuzamossá válik. Ha eddig tévesen vallatta a történelmet, — most fölismeri az „egész újkori fejlődés” két legfontosabb elemét; ezek: „a gyarmati népek felszabadulása, a nagy szovjet példa megismétlése más országokban” (*Az én cseh utam*). Így az „ezzel együttjáró történeti súlypont-eltolódásnak s klímaváltozásnak óriási látványa” (uo.) Németh László egyik legmélyebb élményévé válik. A felszabadulás után nem lehet kétsége arról, hogy a Nyugat „ideológiai tartalékai” vékonyabbak voltak, semmint valaha hitte; úgy érzi, olyan korban él, mint Nagy Károly kortársai, akik közül sokan még Rómában keresték a történelem súlypontját, holott az akkor már Aachenben volt. Németh László elismeri, hogy a történelem súlypontja Keleten, a Szovjetunióban van.

Új elméletének középpontjában egy nagy világcivilizáció kialakulásának fölismerése áll. Ezt a világcivilizációt a szocializmus — és a modern technika forradalma alakítja ki. Ebben a világcivilizációban keresik a magyar kultúra helyét, szerepét Németh László legújabb tanulmányai.

Milyen lesz a magyar nép, a magyar kulturális örökség és távlat helyzete a történelem most megnyíló új szakaszában, szocializmus és technikai forradalom házasságában? Németh László mindenekelőtt gyökeresen fel akarja számolni a magyar gondolkodásban megmaradt nacionalista elemeket, mozzanatokat. Ennek a felszámolásnak műveletei közben néha talán túlságos szkepszist is tanúsít a nemzeti irodalmak értelmével, jelentőségével szemben. Ibsen-tanulmányában azonban a „nagy összeszürkülés”, a „nagy egyformaság” nivelláló hatásától is tart, — az új világcivilizációban talán „a nagy nyelvek megeszik a kis nyelveket”: „vajjon volt-e értelme annak a hosszú harcnak egy-egy nemzet jellegének a kibontásáért? Megtúr-e a föld ennyi változatot a hátán?” Ezekben a kétségekben föl-fölbukkan valami a harmincas évek spengleri pesszimizmusából; mégis, mennyi ironia és keserűség, a nacionalizmus keletkezési folyamatának ábrázolásában: „minden nép, mintha csak jellegének légszomja gyötörné: vadul hadonászva bizonyítja, hogy ő ilyen, neki ilyen és ilyen írói, művészei, vannak; elő-rángatják a megvetett parasztnép holmiját, azzal kérkednek, azt lengetik egymás felé; csodálatos, a földön sehol sem található érdemeket fedeznek fel honfitársaikban, más népek hasonló terveivel összeegyeztethetetlen politikai terveket kovácsolnak népük boldogítására, értékeinek érvényesítésére; . . . Mit tartsunk erről a betegségről, melynek többé-kevésbé mind hősei vagy nyomorékjai vagyunk?” Valójában mindez már némiképp önironia is, a *Kisebbségben* írójánál.

A világcivilizációnak, mint történelmi szükségszerűségnek elfogadása, sőt szolgálata, előmozdítása: Németh Lászlónál, aki nem-marxista alapon gondolkodik, bizonyos mértékben ismét csak kétfelé irányuló gondolatmeneteket hoz létre. Egyrészt helyesli a nagy világ-

rendszer, s a kortársi történelem kérdéseinek megoldását — többek közt a gyarmati népek felszabadulását — várja tőle. Másrészt azonban aggodalmakat is juttat szóhoz: bizonyos népi sajtóságok sorsát, jövőjét fürkészi, helyet keres számukra abban a világrendben, melyet a szocializmus fog kialakítani. Németh László küzd a nacionalizmus elvei, szenvedélyei, elfogultságai ellen, mivel ezek csak gátolhatják a világrendszert teremtő szocializmus munkáját. Amikor ő bizonyos népi sajtóságokat megóvni igyekszik, nem gazdasági vagy politikai sajtóságokra gondol, hanem lelki, kulturális természetűekre. E sajtóságok vizsgálatában gondosan válogatja ki és különíti el azokat az elemeket, melyeken a nacionalizmus szokott kápní, s melyek ilymódon már mintegy fertőzöttek is. Ennek ellenére, a sajtóságokat óvó szándék, új gondolatrendszerében is, nem egy problematikus, félrevívő mozzanattal párosul. Ezekre a későbbiekben még kitérünk. Előbb vegyük szemügyre Németh László új gondolatrendszerében a nacionalizmus kritikáját, — ez a kritika Németh új korszakának egyik fontos és értékes hozadéka.

7.

Németh László a nacionalizmusban a múlt század egyik, immár túlhaladott irányzatát látja, s ma épp ezért, indokolt a kérdés: „nem az újkori nacionalizmus utolsó rúgásainál tartunk-e s nem tűnnek-e, vagy legalábbis fakulnak el vele azok a változatok, amelyeknek a kivirágoztatásáért harcoltunk, s amelyeket ifjan oly lázasan kortyoltunk?” Németh László szerint: „ma, amikor a nacionalizmus rombolása nyilvánvaló”, e „szörny-fiú” (vagyis: a politikai nacionalizmus) „szép arcú” anyjának, vagyis az irodalmi nacionalizmusnak bizonyos vívmányai mégis, maradandóak: e vívmányok: „a kiművelt nemzeti nyelv, a széles pedagógiai alap, némi nemzeti önismeret”. Németh László „irodalmi” és „politikai” nacionalizmus között tesz különbséget; az előbbit — szerinte — az elmaradott népek kulturális mozgalmi hozták létre, — a politikai nacionalizmus viszont az irodalminak „szörny-fiú” szülötte. Ez a megkülönböztetés sok félreértésre adhat alkalmat, — talán még arra is, hogy valaki azt higgye: Németh László az „irodalmi” nacionalizmusban a sovinizmust kívánja „átmenteni”, konzerválni. Németh László, aki a maga idealista filozófiai nézőpontján továbbra is megmaradt, módszerében nem érvényesíti az alap és a felépítmény dialektikájából származó tanulságokat. Amit ő „irodalmi nacionalizmusnak” nevez, az valójában politikai mozgalom is, — hisz az elmaradott népek polgárosodásának megindulásával egyidőben, a feudális formákról a polgári formákra való áttéréssel káröltve, bontakozott ki a nemzeti eszme, a nemzeti függetlenségi törekvés. Mindkét eszme — a polgárosodási éppúgy, mint a nemzeti — többnyire előbb az irodalomban, majd hamarosan, s vele párhuzamosan, a politikában is jelentkezett. Amit viszont Németh László „politikai nacionalizmusnak” nevez, az is egyszersmind irodalmi, művészeti, tudománypolitikai stb. nacionalizmusnak tekintendő, mégpedig az imperializmus korszakának kezdetétől fogva, mely az 1848-at előkészítő nemzeti eszmét immár nacionalizmussá torzítja. A XIX. század nemzeti törekvései addig haladók, ameddig demokratikus és szociális törekvésekkel karöltve lépnek fel, — ezektől elszakadva torzul a nemzeti eszme nacionalizmussá, — mégpedig nemcsak a politikában, de az irodalomban, művészetben, tudományban is.

Németh László elemzésében kellően domborodik ki a nacionalizmus mérgező hatása: „A nacionalizmus kétségkívül végzett néhány olyan munkát, amelyre szükség volt (például elsöpörte azokat a középkori állam-maradványokat, amelyek Franciaországban már századokkal előbb eltűntek) —, de a fennköltség, az eszmeiség színével valami türelmetlent, hamisat, 'íróit' vitt be a népek életébe, amelyért keservesen meg kellett szenvedniök.” Arány-tévesztésre adhat azonban okot az a vélemény, mely szerint „minálunk már az Ady Endre nemzedéke teljesen leszámolt a politikai nacionalizmussal. Mi már nem voltunk nacionalisták, sőt büszkeségünk marad, hogy a Trianon utáni revizionizmussal szemben is: a Duna-népek megértését

szolgáltuk". Az *én cseh utam* joggal hivatkozik arra, hogy Kelet-Európa fogalmában, Ausztria eleste után, a „tágabb dunai hazát” mossza egybe a Szovjetunió népeivel. Azt, hogy a felszabadulás után Németh László túljuthatott saját, korábbi elméletein, talán a szomszéd, szláv népek sorsa, kultúrája iránti rokonszenve és érdeklődése is okozta. Ezt az érdeklődést és rokonszenvet a felszabadulás előtti időkben útinaplói, fordításai és tanulmányai egyaránt tanúsítják.

Az orosz és a román, a horvát és a szerb, a cseh és a szlovák irodalmak iránti érdeklődés nem holmi műfordítói tájékozódás volt csupán Németh Lászlónál, hanem egy mélyebb és lényegesebb program része is. Ez a programja szintén a harmincas években alakul ki, — s módosítania, a felszabadulás után, csak egyetlen, habár lényeges vonatkozásban kell rajta: egyidőben a szomszéd népek iránti érdeklődés a „magyar elsőbbség” biztosítását célozta Németh László programjában.

Amikor Németh Lászlóval vitatkozunk is, nem szabad megfeledkeznünk olyan korábbi tetteiről, melyek a maiak hitelét növelik. Az, hogy a felszabadulás előtt tört utat nálunk a szláv történelmekkel és irodalmakkal való foglalkozás számára: mostani tevékenységének különös hangsúlyt és jelentőséget ad. A történészek „népi” vitájában ugyancsak Pamlényi Ervin tette méltán szóvá, hogy Németh László nézetei a szlávokról „diametriálisan” állnak szemben az ellenforradalmi korszak hivatalos történetírásával: Szekfű Gyulával folytatott polémiájában a szláv behatások tárgyalásának mellőzését teszi szóvá, — hiányolja Szekfűnél, hogy a magyar állam megalapításának időszakában nem mutatja ki a szláv hatásokat, — hiszen a magyar történelmet nem lehet kiemelni a kelet-európai népek történelméből: „európai nemzeté szláv népek közt lettünk.” Németh László a kelet-európai népek történelmének párhuzamait mutatja ki, s a magyar nép történelmét „összehasonlító kelet-európai” történetnek szeretné látni. Mindez: „az irredenta mozgalom fénykorában eléggé alig értékelhető momentum.” Ezekhez a harmincas évekbeli előzményekhez marad hű Németh László, amidőn az Ibsen-tanulmány felvetette kérdésre (miféle helyük lesz a közép-európai kis népeknek a nagy világcivilizációban, s miként őrzik meg legsajátabb történelmi erőnyeiket?), — Az *én cseh utam* zárószakaszával válaszol: „a cseh hegyek tégelyében az a vegyi kísérlet folyik, — bízom benne — amire én is műhelyt szerettem volna csinálni: a nagy európai tradíciók, a huszita, protestáns ösztön s a szocialista eszme teremtő összeolvasztása.”

8.

Németh László újabb írásai, — mégpedig a *Galilei*, az *Égető Eszter*, a tanulmányok közül pedig a *Magyar műhely*, a *Tolsztoj inasaként*, és a Lorca-tanulmány: egyazon középonti kérdés köré csoportosulnak: a világtörténelem, illetve az ún. világcivilizáció nagy, egyetemes rendszerei és módszerei miként illeszkednek össze olyan népek hajlamaival, tulajdonságaival, erőnyeivel, melyek megkésve, vagy felkészületlenül fogadják magukba ezeket a rendszereket és módszereket?

E kérdés mögött egy kimondott, történelmi, — és egy inkább csak sejtetett, mai probléma rejtezik. Az első így fogalmazhatjuk meg: az újkori, nyugati civilizáció behatolása az elmaradottabb, keleti népek életébe, néha súlyos konfliktusokkal járt; e népek néha csak elégtelenül vették át ezt a civilizációt, s vagy ők torzultak el emiatt, vagy a civilizáció vívmányai. A másik probléma talán így fejezhető ki: népünk kultúrájának legsajátosabb erőnyeit bele kell olvasztanunk a szocializmus rendszerébe.

Mielőtt Németh László gondolatának, s e gondolat történelmi alátámasztásának elemzésébe kezdenék, újból emlékeztetnem kell az író idealista filozófiai szemléletére, s arra, hogy módszeréből hiányzik az alap és felépítmény dialektikája. Más szóval: Németh László az újkori civilizáció vizsgálatánál nem a társadalmi-gazdasági alappól indul ki, — habár néhol, ösztönösen rátapint a valódi összefüggésekre is.

Németh László szerint az újkori civilizációt a természettudományos módszernek a filozófia, az irodalom stb. területére történt behatolása hozta létre. A marxista tudománytörténet megállapít hasonló jelenséget a renaissance folyamán, az angol ipari forradalomban, valamint a XIX. század második felében is, — de azt valamennyi esetben a termelő eszközök fejlődéséből, s a polgárság helyzetének, erejének alakulásából származtatja. Németh László is utal arra, hogy a „valóságos tudásra vágyó” kutatók a „reneszansz iparban felhalmozott” ismeretekhez és problémákhoz nyúltak. A marxista tudománytörténet — elsősorban J. D. Bernal elemzéseire gondolok (*Science in History*, 1954.) — a kapitalista termelési módszer és a természettudományok kölcsönhatását mutatja ki, s a technikai, gazdasági, valamint természettudományos forradalmat egységes, társadalmi jelenségnek fogja föl. Az alapnak ezen az új kiformalódásán jön létre a természettudományos módszernek az irodalomba való behatolása, melyet oly szépen és behatón tárgyal Németh László.

A *Magyar műhely* írója az így kialakult nyugati civilizáció betörését a keleti népek életébe, elsősorban *lelki*, illetve *szellemi* folyamatként mutatja be, s éppen ezért egyoldalú, illetve hiányos képet ad róla. A történeti kép ily jellegéből következnek is később az író olyan elméletei, melyek ugyancsak téves irányba térítik a gondolkodást. A kelet-európai népeknél a múlt században találkozunk ugyan a felépítmény olyan jelenségeivel, melyek anticipálják az alapban bekövetkezendő folyamatokat, — ezeket azonban csak szórványos, különálló jelenségeknek tekinthetjük, nem pedig a nyugati civilizáció betörésének. A kapitalizálódás, a polgárosodás természetesen utat nyit Kelet-Európában is annak a felépítményi képződménynek, amit Németh László újkori civilizációnak nevez. Ennek a civilizációnak formáit és módszereit az elmaradottabb kelet-európai népek szívós küzdelemben, s nem is mindig elégségesen sajátítják el. E küzdelemnek például, hazánkban, éppúgy része az 1848-as forradalom, mint az új irodalmi műfajok nemzetivé áthasonlításának több nemzedéken át végzett munkája. De ha Németh László a „nyugati módszer” és a „keleti lélek” konfliktusait akarja látni ezekben a küzdelmekben: ismét csak valamiféle történelmi fikciót teremt. Nem a „keleti lélek” és a „nyugati módszer” párbaja folyik nálunk, hanem az akadozó, a feudális maradványoktól gátolt polgárosodás, kapitalizálódás hoz létre felemás képződményeket a felépítményben, s az emberi tudatokban is. Az, hogy ezt a jelenséget Németh László „lélek” és „módszer”, vagy Európa és Ázsia „párbajának” metaforájában fejezi ki, önmagában még nem lenne veszedelmes. De amikor ez a metafora túlnő önmagán, s egy időtlenül érvényes képlet igényével lép föl: a szellemtörténeti idea-konstrukciók torzító hatásaival kell számolnunk. Nem kétséges, hogy Németh László a legjobb, a legbecsületesebb szándékkal, a szocializmus történelmi szférájának megértése érdekében állítja föl ezeket az elméleteket; célja elérésében elsősorban módszere gátolja.

De a regényíró Németh László világosabban lát a tanulmányírónál. A *Magyar műhely*-ben sokan a „mélymagyarság”-elmélethez való ragaszkodást gyanították, holott az itt kifejtett eszmék egészen másféle tanulságokba torkoltnak. A „mélymagyarság”-elmélet a tragikus kudarc eljegyzettjeit tekintette „igazibb” magyaroknak. A *Magyar műhely* és az *Égető Eszter* visszatér ehhez a kérdéshez, — de egészen más oldalról, s egészen másfelé jutván tovább belőle. A tanulmány utal a regénybeli Szegvár és Csomorkány ellentétére: „a boldoguló magyarok hazájával szemben a kárhozóké”. Többé nincs szó arról, hogy a „kárhozók” lennének az „igaziak”; a regény is, a tanulmány is fájdalmas iróniával szól a csomorkányiak „fantomszerű eltorzulásáról”; mintha valami ázsiai átok ülne ezen a városon: „a jó szándék mániává lesz, a műveltség különiséget táplál.” Ennek a csomorkányiságnak, „leginkább kifejező típusa: Égető Lőrinc. „Mintha egy orosz regényben élnénk — jegyzi meg a tanulmány —, Gogol vagy méginkább Csehov valamelyik írásában.”

Dehát mi is a „csomorkányiság” titka? A tanulmány inkább csak sejteti, mintsem kimondaná: a „keleti lélek” itt nem kerül összhangba a „nyugati módszerrel”. A regény viszont világosan megmutatja azt, amit a vidéki városok ismerői jól tudnak: Csomorkány,

annyi más vidéki városunkkal együtt, peremén maradt a kapitalista fejlődésnek, felemásan, a paraszti polgárosodás és a kispolgári lét határán, elhagyatottan, akárcsak a régi orosz városok. Ezért szült különöket, — mégpedig, hogy milyeneket és hogyan: ezt a regényíró Németh László, kortársainál és elődjénél is jobban tudja. A magyar vidék szerető-fájdalmas bemutatásában az *Égető Eszter* valóban úttörő, s párját csak az orosz irodalomban kereshetjük. Ha visszatekint a „mélymagyarság”-elméletre ez a regény, úgy ironikus kritikával csupán. Az *Égető Eszter*ben a kudarcnak csak megértését, — nem pedig apotheoizását találjuk. A *Magyar műhely* föleleveníti a Berzsenyi—Katona—Madách—Kemény „akkordot”, a magyarság „tengermélyi, értékes, kárhozó” rétegét. Többé már nem a „mélymagyarság”-elmélet szolgál ez „akkord” magyarázatául, hanem „lélek és módszer párbaja”. Ez a metafora lényegesen mást mond, mint kudarc és, „igazi magyarság” egykori azonosítása. De sajnos, még mindig nem a történelmi valóságot mondja.

Németh László legszebb, legmélyebb tanulmányai közé tartozik a *Tolsztoj inasaként*. A Háború és béke írójának emberi és gondolkodói arculatát kevesen rajzolták meg nála eredetibb és erőteljesebb módon. De ez a tanulmány példa lehet arra is, mily szerencsés, mily lényeges eredményekhez jut el Németh László, ha ellenáll az idea-konstrukciók csábításának s egészséges *önkorlátozással* — hogy az ő kifejezését használjuk — a valóban lemérhető, a konkrétan meghatározható, a megfigyelésből és elemzésből adódót vonja csak be gondolkodásának körébe.

A Tolsztoj-tanulmány is a „nyugati módszer” és a „keleti lélek” összekapcsolásának kérdésével foglalkozik, de egészen másféle módon, mint a *Magyar műhely*. A téma itt teljesen konkrét: Németh László azt vizsgálja, hogy a nyugati regényírásban kialakult elemző, „Descartes-i” módszer miféle forradalmian új és meglepő eredményeket hoz, ha egy viszonylag különálló, a nyugat-európaiktól sokban elütő világ bemutatására alkalmazza valaki. Úgy is mondhatnók, hogy egy fejlett, kapitalista civilizáció művészeti és logikai módszerei szolgálnak itt egy, a kapitalizmus útján éppen elinduló társadalom típusainak, jelenségeinek bemutatására. Az indítékot kétségtelenül az alaphoz végbemenő jelenségek szolgáltatják a nyugati regény módszerének alkalmazásához, — de ennek az alkalmazásnak tanulmányozása mindenképp jogosult, s a *Tolsztoj inasaként* tanúsága szerint, rendkívül gyümölcsöző is. Németh László helyesen mutat rá arra, hogy Tolsztoj és Dosztojevszkij tanai „egy meghaladt kultúrok” mellett érvelnek, s ahelyett, hogy a jövő irányába keresnek a kiutat: visszafelé tájékozódnak; nem a forradalom, a szocializmus, — hanem az evangélium felé. Németh László habár a maga sajátos álláspontjáról kiindulva, e kérdésben Lenin Tolsztoj-elemzésének szellemében foglal állást: „Az orosz irodalomnak és az egész világnak nagy kára — erre jöttem rá Tolsztoj inasaként — hogy az a két író, akiben az orosz irodalmi fejlődés csúcspontot ért el, azt gondolkodási hibákkal zárta le. Ezzel magyarázható, hogy az orosz forradalom Tolsztojnak csak a művészetét, legfeljebb társadalomkritikáját fogadta el, gondolatait nem tudta használni.”

A Tolsztoj-tanulmány, mely, Shakespeare-tanulmányai mellett, Németh László legjelentősebb esszéi közé tartozik, reális kérdést vet fel, s helyes feleletet ad. „Nyugati módszer” és „keleti lélek” itt nem elvontan, s önelvűen szerepelnek, tehát nem az idealista szemlélet beállítási módja szerint, hanem egy konkrét, irodalmi probléma megfogalmazásaként. Mindehhez még csak annyit lehetne hozzátenni, hogy a nagy orosz regényírók valójában a nyugati regény-módszer nemzetivé áthonosítását végzik el, — s művük egyedül azért reked meg félúton, mivel a közeledő forradalom, s a sürgető szociális problémák szféráját tájékozódásukból részben kirekesztik.

Sajnálunk kell, hogy Németh László nem foglalkozott a szocialista regény, s elsősorban Gorkij, Solohov, Alexej Tolsztoj nagyarányú vállalkozásaival. Amit Tolsztoj és Dosztojevszkij bevezetetlenül hagytak, annál ők sokkalta többet valósítottak meg. Ők már a áthonosított, nemzetivé vált regény-módszereket is továbbfejlesztették, s a forradalom, a szocialista építés

valóságának kifejezésére használták fel. Az ő nagy vállalkozásuk ha nem is a „nyugati módszer”, de egy új művészeti szemlélet és gyakorlat alkalmazása, — ha nem is a „keleti lélekre”, de a szocializmus emberi, történelmi valóságának kifejezésére.

S ha azokat a lehetőségeket keressük, melyek számunkra is megnyílnak a nagy világ-civilizáció gazdagításában: a mi regényirodalmunk, költészetünk a szocializmus építésének magyar vállalkozásáról csupa újat, eredetit, lényegeset mondhatna, s nagy hiba, hogy erre még nem szánta rá magát eléggé. Éppen ezért aligha érthetünk egyet Németh Lászlónak azzal a véleményével, mely szerint „szocialista irodalmunk java problémáit a szovjet irodalom, helyzeténél fogva, rég feldolgozta.” A szovjet irodalom éppen nem dolgozhatta föl azokat a problémákat, melyek pl. a szocializmus magyar építésének sajátjaiból adódnak, — hanem inkább példát adott arra, hogy mi is megoldjuk a magunk ábrázolási problémáit, amiként ő is megoldotta a magáét.

Téves célkitűzés-e hát a *Magyar műhely*, mely „nyugati módszer” és „keleti lélek” párbaját, konfliktusait kívánja vizsgálni? A Tolsztoj-tanulmány is megmutatta, hogy van ellentét, ellentmondás egy fejlettebb civilizáció módszere és egy fejletlenebb társadalmi rend tudata között. Kelet-Európa irodalmi csak beható erőfeszítések árán tudták áthasonítani, a maguk igényei és céljai szerint átformálni azokat az eszközöket és vívmányokat, melyeket akár a gondolkodásban, akár a művészetben, a nyugati kultúrák hoztak létre. Ezt az ellentétet azonban csak akkor tudjuk igazán föltárni, ha okait a társadalmi tudatban keressük. Éppen ezért, a társadalmi tudat meghatározóit kell előbb megmutatnunk, s mozgásuk, alakulásuk, helyzetük szerint megvizsgálnunk, — mielőtt magának a társadalmi tudatnak jelenségeivel foglalkoznánk. Mindaz, ami „módszer” és „lélek” „párbajának” metaforája mögött rejtetik, nem válhatik munkánk és szemléletünk elsődleges elemévé, — hanem csak a történelmi-társadalmi mozgások függvényeként fogható föl. Németh László módszere az ilyen vizsgálódást nem teszi lehetővé, — éppen ezért az a veszély is fenyegeti, hogy elvont, önelvű konstrukciókhoz jut el, ha elméletét túlságosan messzire fejleszti. Ezt láthattuk a *Magyar műhely*ben, míg a *Tolsztoj inasaként* a józan, a konkrétumokra szorító „önkorlátozás” példáját nyújtotta.

9.

A „keleti lélek” fogalmának önelvűvé fejlesztése, túlhajtása vezeti el Németh Lászlót egy olyan elmélethez, melyet a *Magyar műhely* fejt ki, valamint a Lorcának szentelt írás is. Ez elmélet szerint a szocializmuson épülő új világcivilizációt az „Európa alatti” világ kincseivel, „az emberi lélek mélyrétegeivel”, az „újkori irodalomból kimaradt világlélekkel”, az ősi kultúrák „artézi mélységeivel” kell gazdagítani. Ez az elmélet is kapcsolódik a „mélymagyarság”-gondolathoz, de nem jut túl rajta oly mértékben, amennyire a „csomorkányizmus” bírálata túljutott. Az „igazi” magyarság és a kudarc apotheózisa helyett azonban itt Németh Lászlót az a szándék vezeti, hogy a szocialista kultúrát a nemzeti kultúra vívmányaival gazdagítsa. Maga a szándék helyes, és a szocializmus kultúrája, valóban, minél mélyebben kíván meríteni egy-egy nép egészséges, maradó hagyományából, kulturális értékeiből.

Németh László a maga elméletének példájául Bartók, — és részben Lorca életművét tekinti. Az elméletével vitatkozóknak föl kell figyelniük arra a körülményre is, hogy Németh László egyértelműen elutasítja a nyugati líra-kísérletek hazai utáztatását, — méghozzá a szocializmus kulturális forradalmának jegyében utasítja el: „*a magyar lírikusnak, amíg egyre népesebb rímfogyasztó tábor kéri tőle a verset, nincs joga (vagy éppen csak joga van) afféle nyugatias arisztokratizmusba merevednie. Hisz épp az, ami líránk s általában irodalmunk körül történik, az újkori elítélővonal s a tömegben megszorozódó művelődési igény egymástartatlanságát igéri — egy eddig nem álmódott jökon.*” Hiszen mi nem a „nyugati szorítóban” élünk, „más

láthatár van előttünk.” stb., — vagyis: *Németh László az új magyar líra kibontakozási, fejlődési lehetőségeit a szocialista tömegek felől szemléli.*

Mit tekint ő követendőnek Bartókban? Azt, hogy a népi zene érintetlen kincseit párosítani tudja a legmodernebb, legkorszerűbb kifejezési művészettel. Megfogalmazásában a hangsúlyt a népi zene mélységeire helyezi, s Bartók mellett Adyra gondolva fejti ki művészeteszményét: „Voltak művészeink, akik a nyugati fejlődést már-már a túlzásig végigrohanták, ugyanakkor felkutatták és kihasználták azokat az artézi mélységeket is, amelyekben keleti népünk a világlélek megértésének lesz forrásává.” Németh László szerint Bartók oda szállt le (a „nemzetinél” mélyebbre), „ahol a népi, anélkül, hogy jellegét elvesztené, a közös ‚emberihez’ közeledik.” Bartók útja tehát „az ember történeti, sőt történetelőtti emlékezetének” mélyítéséhez vezet, s ez az út „rá igyekszik találni az új civilizáció kívánatos alapjára, a mindenkiben élő ‚közös emberire’.” Vagyis Ady és Bartók jelentősége abban áll, hogy a „modernségnek mindketten a magyar kincsek bevetésével adtak hitelt és tartalmat.”

Ez az elmélet éppen nem lenne veszélyes, ha valóban a bartóki utat követné, — vagyis azt az utat, mely a folklórtól az egyetemes emberhez vezet. Petőfi és Arany ezt az utat általában csak a nemzetihez vezető szakaszon járták végig, — helyesebben: Petőfi később inkább a nemzetiből, mint a folklórból indulva ki, forradalmi *költészetében* eljutott az egyetemesen emberi, az egész emberiségnek szóló mondanivalóhoz is. Ady már nem jutott el az egyetemesség ily mértékéig, — ám eljutott, ugyancsak a forradalmi költészet révén: József Attila. Ő is merített a magyar és a finn-ugor folklór, az ősköltészet kincseiből, mégpedig elsősorban azért, hogy forradalmian új mondanivalójának kifejezésében a modernet és az ősit párosítsa, s ilyen módon e mondanivaló erejét, hitelét növelje. Aligha lehet „játékosságnak” tekinteni — Németh László némely megjegyzése ilyesmire árulkodik — a folklór forradalmi célzatú felhasználását: József Attila az „artézi mélységek” és a forradalmi eszme párosítása által a világlírában egyedülálló problémát oldott meg. Bartók megoldásai nem is mutatnak ily messzire, — a *Concerto*, a *Csodálatos mandarin*, a *Zene*, a kétszongorás szonáta stb. megalkotója a folklórból, — mégpedig nemcsak a magyarból, de egy szélesebb értelemben felfogott folklórból — indulva ki, az egyetemes mondanivalót a modern ember konfliktusaiban, a modern civilizációval, a modern (a fasiszta, a technikai, az imperialista) embertelenséggel való összefüggések kínjaiban fejezi ki. József Attila viszont az egyetemes mondanivalót a szocialista forradalom eszméjében szólaltatja meg.

Nem kétséges, hogy a modern magyar líra számára, — különösen ha a Németh László által oly helyesen hangoztatott új tömeg-igényekre gondolunk — elsősorban József Attila lehet a kiindulópont. Németh László gyakorlati példái közül azonban éppen ő marad ki. És emiatt jogosak az aggodalmak a *Magyar műhely* című tanulmány líra-programjával szemben. Ha az „artézi mélységek” föltárása, kiaknázása József Attila szellemében, az ő példája nyomán történnék: nem kellene aggódnunk, hisz az út a szocialista forradalom, a szocialista építés korszerű, modern lírai kifejezéséhez vezetne. A *bartókihoz* nem egy tekintetben hasonló, de mégis, elsődlegesen *József Attila-féle* út lenne ez. Így azonban, Németh László líra-programjában inkább a bezárkózás, az elkülönülés, — semmint a kor szív-lényegébe való betérés lehetőségei domborodnak ki.

*

Németh László legújabb — főként az ellenforradalom előtt született — tanulmányai az ő gondolkodás-dramájában a harmadik, de remélhetően, nem az utolsó szakaszt képezik. Ennek a drámának igazságkereső mérkőzése, dacos, néha nagyonias fájdalmas *külön-útja* ma már sokban közeledett a szocializmus építésének útjához. A régi harmadik-utasság számoldott fel ebben a drámában, — de az a körülmény, hogy Németh László változatlanul, a régi, idealista filozófiai alapról szakított a harmadik-utassággal: mai álláspontját is nem egy ellent-

mondással telíti. Elfogadja a szocializmus céljait, a szocializmus építésének feladatait, egyértelmű bírálatot szegez szembe a nacionalizmussal, s a kelet-európai népek testvérítésének egyik legkövetkezetesebb munkálója. A nyugati civilizáció válságának, halódásának fölismérése nyomán alakul ki legújabb látélete a kapitalista államok — és a szocialista népek helyzetéről, lehetőségeiről is. Amikor vitázunk ma Németh Lászlóval, azt csak az általa is annyira, óhajtott igazság érdekében tesszük. De tudna-e vele bárki is szenvedélyesebben vitázni, mint ő maga? És ki sugallhatná neki meggyőzőbben a gondolkodás-dráma újabb szakaszait mint az az erkölcs, az a szenvedély, mely az *Égető Esztert* is létrehozta?

István Sötér

LÁSZLÓ NÉMETH, L'ESSAYISTE

L'étude suit le développement, les changements, les modifications vers de nouvelles idées de la conception politique toute particulière d'un des représentants les plus importants de la littérature hongroise vivante, d'une personnalité de premier plan des écrivains hongrois de tendance populiste, avec l'analyse des essais de cet homme de lettres.

L'envol, les commencements de la manière de voir politique de László Németh sont déterminés par les débats et les recherches de nouvelles routes dont s'était préoccupé la génération intellectuelle hongroise se présentant dans les années trente. Cette génération intellectuelle est d'esprit contrariant non seulement dans le domaine de l'esprit, mais aussi au sens social. Leur opposition se dirige non seulement contre l'appareil d'État conservateur, mais aussi contre la haute finance et la grande propriété terrienne, cependant ils ne parviennent pas jusqu'aux idées révolutionnaires: ils se contentent de professer d'idées réformistes d'ailleurs nettement caractérisées. L'interprétation erronée de la marche de l'histoire est saillante auprès de cette génération intellectuelle. C'est cette fausse interprétation de l'histoire qui a élaboré la conception triforciste de László Németh, la théorie du «socialisme de qualité», dans le cadre duquel il songe du «Jardin de Hongrie» où il désire éduquer une «nouvelle noblesse» en colonies utopiques; il se refuse à reconnaître aussi bien le socialisme que le fascisme. László Németh connaît les théories de Spengler, d'Ortégá, de Huizinga, de Dilthey et d'autres, cependant il fait connaissance avec leurs thèses tout en exigeant de les dépasser. L'étude souligne que l'oeuvre de László Németh se forme sous le signe de la recherche de la vérité tout en examinant soi-même, et ceci confère un caractère dramatique tout particulier à sa manière de voir. La sensation de l'irréalité de ses programmes ne commence à se renforcer que lentement en László Németh. Toutefois le pressentiment de l'irréalité se présente tout d'abord dans ses drames sociaux.

L'étape plus riche et plus achevée de la carrière créatrice de László Németh ne prend naissance qu'après la libération. Dans son système d'idées, en construction nouvelle, il mène à bonne fin la révision de la plupart de ses thèses anciennes. En réalité, la recherche de la vérité de László Németh reste encore aujourd'hui celle d'un «voyageur à part», mais la route qui, par le passé, s'éloignait des idées du socialisme, ces temps derniers, se rapproche de mieux en mieux d'elles.

Ces changements ne veulent pas dire que László Németh s'est rapproché du marxisme, mais tandis que dans le passé il se détournait de l'exemple soviétique de la réalisation du socialisme, et il se représentait la solution des problèmes graves du peuple hongrois d'une manière utopique vaguement déterminée, aujourd'hui sa conception s'est essentiellement modifiée et justement en ce qui concerne cette question. Il accepte les buts du socialisme, il se prononce sans équivoque sur le nationalisme et en même temps il est un des promoteurs les plus conséquents de l'union fraternelle des peuples de l'Europe orientale. Tout cela signifie que l'ancien triforcisme s'est liquidé dans le système d'idées de László Németh, mais la circonstance que la rupture avec le triforcisme s'était fait en partant d'une base de philosophie idéaliste, lui vaut que plus d'une contradiction imprègne encore aujourd'hui sa position d'esprit.